

VIỆN HÀN LÂM KHOA HỌC XÃ HỘI VIỆT NAM
VIỆN KHOA HỌC XÃ HỘI VÙNG TRUNG BỘ

TẠP CHÍ

KHOA HỌC XÃ HỘI MIỀN TRUNG

Central Vietnamese Review of Social Sciences

03 (77) 2022

ISSN 1859-2635

TỔNG BIÊN TẬP

TS. Hoàng Hồng Hiệp

HỘI ĐỒNG BIÊN TẬP

PGS.TS. Bùi Đức Hùng (Chủ tịch)
Viện Khoa học xã hội vùng Trung Bộ

GS.TS. Nguyễn Xuân Thắng
Ủy viên Bộ Chính trị
Học viện Chính trị Quốc gia Hồ Chí Minh

GS.TS. Nguyễn Chí Bền
Viện Văn hóa Nghệ thuật Việt Nam

GS.TS. Trần Thọ Đạt
Trường Đại học Kinh tế Quốc dân

GS.TS. Phạm Văn Đức
Viện Hàn lâm Khoa học xã hội Việt Nam

TS. Hoàng Hồng Hiệp
Viện Khoa học xã hội vùng Trung Bộ

GS.TS. Nguyễn Xuân Kính
Viện Nghiên cứu Văn hóa

GS.TS. Eric Iksoon Im
University of Hawaii – Hilo, Hoa Kỳ

GS.TS. Đỗ Hoài Nam
Viện Hàn lâm Khoa học xã hội Việt Nam

GS.TS. Vũ Băng Tâm
University of Hawaii – Hilo, Hoa Kỳ

GS.TS. Nguyễn Quang Thuấn
Viện Hàn lâm Khoa học xã hội Việt Nam

GS.TS. Trần Đăng Xuyên
Trường Đại học Sư phạm Hà Nội

BIÊN TẬP TRỊ SỰ

ThS. Châu Ngọc Hòe
CN. Lưu Thị Diệu Hiền

CVRSS

Tạp chí Khoa học xã hội miền Trung

ISSN 1859 – 2635

Tạp chí ra 2 tháng 1 kỳ

Số 03 năm 2022

Năm thứ mười lăm

Mục lục

Ảnh hưởng của năng lực lãnh đạo đến văn hóa doanh nghiệp tạo động lực làm việc cho người lao động tại FPT Software Đà Nẵng <i>Bùi Thị Minh Thu</i>	3
Thực hiện trách nhiệm mở rộng của nhà sản xuất ở Việt Nam <i>Nguyễn Thị Thoa</i>	15
Biện pháp nâng cao ý thức tự phòng tránh bạo lực và xâm hại tình dục trẻ em vùng dân tộc thiểu số ở tỉnh Gia Lai <i>Hoàng Việt Trung</i>	27
Nghiên cứu khảo cổ học dưới nước ở vùng biển Quảng Ngãi trong những năm gần đây <i>Trần Quý Thịnh, Lê Hải Đăng, Lê Việt Thuận</i>	37
Vận tải hàng hóa bằng đường biển ở tỉnh Bình Định (cuối thế kỉ XIX - đầu thế kỉ XX) <i>Đinh Thị Thảo</i>	48
Hàm Rồng, từ địa danh văn hóa đến không gian du lịch <i>Lê Thanh Hà</i>	58
Nghi thức “Làm phép ghe” trong Lễ bốn mạng Thánh Phêrô của cộng đồng ngư dân vùng biển thị xã La Gi, tỉnh Bình Thuận <i>Võ Thị Ngọc Thanh</i>	67
Xu hướng đổi mới trong văn chương Tản Đà - nhìn từ phương diện tư duy nghệ thuật <i>Lê Thanh Sơn</i>	75

Giấy phép xuất bản số 104/GP – BTTTT cấp ngày 22 tháng 4 năm 2013

Chế bản điện tử tại Viện Khoa học xã hội vùng Trung Bộ; In 250 cuốn khổ 19 x 27cm; Số 03 năm 2022

In tại Công ty TNHH MTV In Tổng hợp Đà Nẵng

Số 2, Lý Thường Kiệt - P. Thạch Thang - Q. Hải Châu - TP. Đà Nẵng * ĐT: 0236.3821038; Nộp lưu chiểu tháng 06/2022

CVRSS

Central Vietnamese Review of Social Sciences

ISSN 1859 – 2635

Bimonthly Review

No. 03, 2022

The 15th Year

Contents

The impact of leadership capacity on corporate culture creating work motivation for FPT Software employees in Da Nang <i>Bui Thi Minh Thu</i>	3
Implementing extended producer responsibility in Viet Nam <i>Nguyen Thi Thoa</i>	15
Raising awareness of self-defence for violence prevention and child sexual abuse in ethnic minority groups in Gia Lai province <i>Hoang Viet Trung</i>	27
Recent research on underwater archeology in Quang Ngai coast <i>Tran Quy Thinh, Le Hai Dang, Le Viet Thuan</i>	37
Sea freight transport in Binh Dinh province (from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century) <i>Dinh Thi Thao</i>	48
Ham Rong historical cultural relic, a cultural landmark and a tourism spacedestination <i>Le Thanh Ha</i>	58
The ceremony of “boat ritual” in “the Feast of Saint Peter” by the fishermen community in La Gi town, Binh Thuan province <i>Vo Thi Ngoc Thanh</i>	67
Innovative trend in Tan Da’s literature - From an artistic thinking approach <i>Le Thanh Son</i>	75

Hàm Rồng, từ địa danh văn hóa đến không gian du lịch

Lê Thanh Hà

Trường Đại học Văn hóa, Thể thao và Du lịch Thanh Hóa

Email liên hệ: lethanhha@dvttdt.edu.vn

Tóm tắt: Hàm Rồng đối với xứ Thanh như một biểu tượng, một tài nguyên văn hóa quý giá. Nhắc tới xứ Thanh mà không kể tới Hàm Rồng sẽ trở nên khuyết khiếm. Địa danh văn hóa với lịch sử hàng ngàn năm, độc đáo bởi tính đa dạng, kết hợp giữa tự nhiên và văn hóa, lịch sử mà xét ở góc độ nào cũng tiêu biểu, độc đáo. Bài viết tập trung làm sáng tỏ các giá trị cốt lõi của Hàm Rồng trong tính liên hệ với không gian và thời gian lịch sử, đồng thời đề xuất một số giải pháp để đưa Hàm Rồng thực sự trở thành khu du lịch quốc gia đúng nghĩa.

Từ khóa: địa danh, văn hóa, lịch sử, không gian du lịch, Hàm Rồng

Ham Rong historical cultural relic, a cultural landmark and a tourism spacedestination

Abstract: In Thanh Hoa, Ham Rong historical cultural relic is considered a symbol and a valuable cultural resource covered featured with the unique diverse combination of culture, nature, and history. The paper analyzed clarifies the core values of embedded in Ham Rong historical cultural relic linked with historical spaces and periods. Somethen proposes solutions were also proposed to make making Ham Rong truly become a national tourist site.

Keywords: site/landmark, culture, history, tourism space, Ham Rong historical cultural relic

Ngày nhận bài: 25/05/2022

Ngày duyệt đăng: 15/06/2022

1. Đặt vấn đề

Hàm Rồng nay là địa danh hành chính để chỉ một phường thuộc thành phố Thanh Hóa. Tuy nhiên, xét về phương diện địa - lịch sử, địa - văn hóa, không gian văn hóa Hàm Rồng rộng lớn hơn nhiều so với địa danh hành chính. Đó là một cảnh quan rộng lớn từ Dương Xá với dãy núi Đông Sơn chạy men theo bờ Nam sông Mã đến gần làng Nam Ngạn (phía Đông - Bắc); vượt qua bờ Bắc đến phía Tây vùng đất Cổ Đằng (nay thuộc huyện Hoằng Hóa); vòng lại bờ Nam ở Bến Ngự, núi Mật, đến núi Nhôi, Rừng Thông (phía Tây - Nam). Ở đây từ cảnh quan sinh thái đến các giá trị lịch sử văn hóa đều có nhiều yếu tố mang tính đại diện, là tinh hoa của không chỉ văn hóa xứ Thanh mà cả Việt Nam. Giá trị của Hàm Rồng là tích hợp đa chiều, tổng thể các trầm tích văn hóa và tự nhiên hàng ngàn năm. Trên cơ sở tiếp cận lý thuyết địa lý nhân văn và sinh thái văn hóa kết hợp với nghiên cứu thư tịch lịch sử cùng khảo sát thực địa theo phương pháp nghiên cứu liên ngành văn hóa học, sử học để nhận diện đi đến khẳng định sự tồn tại của một khu vực văn hóa đặc sắc Hàm Rồng ở xứ Thanh; tính chất tiếp nối, lâu đời của vùng văn hóa chống lẩn với không gian hành chính. Từ đó có cơ sở luận chứng khoa học và thực tiễn để đề xuất các kiến nghị, giải pháp nhằm phát triển Hàm Rồng trở thành điểm du lịch quốc gia, phục vụ phát triển kinh tế- xã hội của địa phương.

2. Kết quả nghiên cứu và bàn luận

2.1. Hàm rồng là một địa danh

Địa danh Hàm Rồng là điểm nhấn quan trọng của văn hóa hạ lưu sông Mã. Thông qua các sử liệu, thư tịch cổ cũng như các kết quả khảo cổ học đã khai quật cho thấy đây là một vùng đất nổi bật các giá trị điển hình về phong thủy, dày dặn và liên tục các dấu vết vật chất, xuyên suốt qua nhiều thời đại lịch sử, khẳng định tiến trình người Việt cổ tiến xuống chiếm lĩnh, làm chủ vùng đồng bằng, hạ lưu sông Mã ở xứ Thanh. Đây là nơi mà đầu thế kỷ XX, tên gọi Đông Sơn, nằm trong địa danh Hàm Rồng đã trở thành tên gọi cho một nền văn hóa khảo cổ học nổi tiếng thế giới (Văn hóa Đông Sơn), với sự ghi nhận những hiện vật chất liệu đồng thau từ nông cụ, vũ khí, đồ trang sức đến những chiếc trống đồng có hoa văn tinh xảo được phát hiện lần đầu tiên vào năm 1924. Những hiện vật kim khí đồng được tìm thấy đã làm giới khảo cổ học bấy giờ sửng sốt gọi là *"những thành tựu độc đáo nhất của một nền văn minh rực rỡ (...)* và *mách bảo giới khảo cổ và sử học về nguồn gốc dân tộc của chúng không thể ai khác, ngoài người Lạc Việt sông Mã"* (Hoàng Tuấn Phổ, 2019). Địa danh Hàm Rồng, với chủ đạo là hệ núi Hàm Rồng, kết hợp với sinh cảnh sông Mã đã tạo thành một tổng thể "vùng/khu vực" mang tính khu biệt với các khu vực khác trong tương quan nền cảnh địa lý chung của vùng hạ lưu sông Mã ở Thanh Hóa. Nó tập hợp đầy đủ các dấu tích vật chất gồm làng cổ, nhà cổ, đền miếu, di tích và thắng tích để trở nên khép kín trong một "không gian văn hóa" mà tính chất sông- núi trở thành ngôn ngữ biểu hiện được hòa quyện trong các giá trị vật thể và phi vật thể được tích tụ hàng ngàn năm.

Muốn hiểu được Hàm Rồng, phải truy nguyên từ ngữ của nó về mặt triết lý phong thủy. Theo người xưa, Hàm Rồng, chỉ hình thể đất như hình hàm con rồng, được coi là huyết đạo linh thiêng của đất Thanh theo triết lý phong thủy thể hiện sự viên mãn tuyệt đối, đó cũng là nơi phát tích sinh quan lộc, nơi lựa chọn mai táng người chết để duy trì sự thịnh vượng lâu dài. Các huyền thoại, truyền thuyết được lưu truyền trong dân gian phổ biến đến ngày nay về Cao Biền nhà Hán hay Tả Ao - thầy địa lý xứ Nghệ thực hiện phép trấn yểm ở huyết đạo thiêng này từ đầu công nguyên cho thấy người xưa rất coi trọng vùng đất này.

Từ địa danh Hàm Rồng, nhìn theo hệ núi, cho sinh cảnh tuyệt đẹp. Đó là núi Rồng và núi Ngọc nơi kết thúc của dãy Đông Sơn vờn theo bờ Nam sông Mã. Ngược lên phía Tây là dãy núi Đọ nằm bên bờ sông Chu, đây là di chỉ khảo cổ học thuộc thế kỷ thứ X (TCN), lưu giữ nhiều hiện vật của cả thời kỳ đồ đá cũ và đồ đá mới. Nếu biết khai thác và bảo tồn có thể trở thành điểm du lịch khảo cổ học hấp dẫn. Thành Tư Phố gần Núi Đọ được xem là chiến lũy tự nhiên của người Việt chống lại quân xâm lược ở thế kỷ I (TCN) nằm trên bờ sông Mã tại làng Giàng. Tương truyền hàng ngàn chiến binh đã anh dũng hy sinh quyết không cho quân phương Bắc chiếm thành. Khúc ca bi tráng của thành cổ Tư Phố như một sự luyến tiếc dấu tích vàng son, thể hiện tinh thần tự chủ của người Việt cổ xứ Thanh dưới thời kỳ Bắc thuộc.

Nằm trong địa danh này, khảo cổ học khai quật được khá nhiều di chỉ loại hình mộ táng có gốc Hán được xây bằng gạch, bên trong chưa nhiều hiện vật tùy táng như vũ khí, gương, mác, đồ trang sức bằng sứ, đồng, kim loại chôn theo, các ngôi mộ tập trung vùng chân núi Đông Sơn. Khảo cổ học cũng tìm thấy tại động Tiên Sơn có nhiều di cốt người cổ đại hóa thạch (kết quả lần khai quật thứ 2 vào những năm 1961-1962 của Vụ Bảo tồn- Bảo tàng) cho thấy sự đa dạng của một vùng đất thiêng.

Vào thời trung đại, Hàm Rồng trở thành cửa ngõ để nước Đại Việt mở lối vào phương Nam trong hành trình mở mang đất đai bờ cõi. Nhiều sự kiện lịch sử xảy ra trên dòng sông này. Tại đây đã diễn ra nhiều trận thủy chiến của quân nhà Trần với quân Nguyên Mông. Nơi

nơi tiếp giáp sông Mã và sông Tào Xuyên (còn gọi là sông Tuấn- Ngu) lưu giữ không ít chứng tích các trận đánh trên sông giữa quân Trịnh, Mạc vào thế kỷ thứ XVI. Sử liệu ghi chép có hàng trăm binh sỹ đã tử trận trên dòng sông này khiến sông bị tắc nghẽn.

2.2. Hàm Rồng là một khu di tích khu di tích

Linh khí Hàm Rồng được chung đúc bởi núi sông, hồn thiêng sông núi xứ Thanh, để lại các vết tích vật chất, đền đài, miếu mạo. Theo Sách *Thanh Hóa Kỳ Thắng* của Vương Duy Trinh, người ta từng cho xây tháp *Vọng Châu Đình* ở núi Rồng để ngắm hòn núi Ngọc và cảnh trí thiên nhiên ở xung quanh. Có thể nói, những cảnh trí ngoạn mục của Hàm Rồng đã lay động lòng người. Theo văn bia chùa Linh Xứng, chính Thái úy Lý Thường Kiệt trong một lần đến Hàm Rồng đã cho xây một lầu nhỏ trên núi Long Tử, xung quanh có tường bao bọc để làm nơi ngồi ngắm cảnh (BQL Di tích và Danh thắng Thanh Hóa, 2000).

Dưới chân núi Sỏi, có đền thờ Trần Khát Chân, một danh tướng thời Trần, trở thành vị thành hoàng được dân gian hóa. Đền thờ có kiến trúc nghệ thuật độc đáo, trải qua nhiều thế kỷ tồn tại, nó vẫn giữ lại được nhiều giá trị nghệ thuật chạm khắc mang phong cách thời kỳ nhà Nguyễn trên các thành phần, cấu kiện kiến trúc như kèo, rường, bẩy trong hậu cung và tiền đường. Có thể nói đền thờ Lê Uy-Trần Khát Chân là một trong số ít những di tích còn lại nguyên vẹn trong di tích lịch sử- văn hóa Hàm Rồng. Còn dưới chân núi Mã Yên là đền phủ thờ mẫu thượng ngàn. Hằng năm, cùng với lễ hội thờ Chàng Út Đại Vương, lễ hội "*Tiên thiên thánh mẫu*" (còn gọi là *thượng ngàn tiên thiên công chúa*) diễn ra vào ngày mùng 3 tháng 3 âm lịch, được duy trì trong tâm thức dân gian vùng Hàm Rồng như một cặp đối ngẫu cha Trần, mẹ Liễu của dân tộc Việt.

Hàm Rồng xưa kia còn có miếu thờ Khổng Tử trên ngọn núi Voi. Đứng từ đỉnh núi, dễ dàng quan sát tàu thuyền ngược xuôi trên dòng sông Mã. Di tích hiện còn lại dấu vết. Các di vật đá còn lại cùng với văn bia "*Tượng Sơn bi ký*" cho phép nghĩ đến một di tích tương đối quy mô. Tương truyền rằng đây là chỗ đánh cờ, bình văn, ngắm cảnh của các văn nhân vào các ngày đật cát (ngày lành). Trên bút đá tạo tác mô phỏng câu đối còn lại 4 chữ: Đạo Quán cổ kim (đạo xưa và nay), còn có nhiều chữ Hán ca ngợi tiên cảnh Hàm Rồng, ca ngợi các ngọn Voi, ngọn Nít cũng như sự trường tồn bất diệt của tư tưởng Khổng giáo. Rất tiếc, những tài liệu thư tịch chưa đầy đủ để khẳng định mối liên quan giữa miếu thờ Khổng Tử này với ngôi lầu nhỏ thời Lý của Thái úy Lý Thường Kiệt dựng trên núi Hàm Rồng đã được thư tịch ghi chép.

Qua các thư tịch và văn bia, còn cho thấy dưới chân núi Mã Yên ngày nay có đền thờ Lê Phụng Hiếu-một vị tướng anh hùng có công trong việc phá Tống, bình Chiêm thời triều Lý. Sự tồn tại của ngôi đền thiêng được xác nhận bởi hiện vẫn còn tấm bia có niên đại thời Tây Sơn ghi chép việc trùng tu đền miếu (BQL Di tích và Danh thắng Thanh Hóa, 2000). Dấu vết kiến trúc Phật giáo Lý Trần gắn với địa danh Hàm Rồng theo nhiều nghiên cứu cho thấy chùa Phạm Thông hiện nay (tên tự là Bồ Đề) có lẽ được xây dựng vào khoảng cuối thời Lý, đầu thời Trần trên diện tích gần ba ngàn mét vuông, từ phía Bắc cuối làng cổ Đông Sơn kéo dài ra hướng triền sông Mã. Ngoài cái tên Bồ Đề ảnh hưởng sâu đậm triết học Phật giáo thời Lý-Trần, chùa còn có các tên khác là Vân Am tự, Quán Viên tự, những tên gọi đậm chất đạo giáo.

Những dấu vết vật chất thể hiện sự liên tục, mang tính kết nối đến các giai đoạn lịch sử sau này như thời Lê- Nguyễn, thông qua phong cách nghệ thuật kiến trúc chạm khắc cũng như niên đại còn tồn tại trong khu vực làng cổ Đông Sơn như nhà cổ, huyết mộ và và Miếu Nhị cho thấy vào khoảng giữa cuối thế kỷ XVIII, địa danh này vẫn là nơi sinh tụ quần mật của cư dân.

Hàm Rồng cũng là nhân chứng lịch sử chứng kiến không biết bao nhiêu cuộc chiến tàn khốc, với bao sinh linh ngã xuống. Từ những trận thủy chiến thời Trịnh-Mạc trên đất Hàm

Rừng xứ Thanh đến những trận oanh tạc của phi cơ quân đội Mỹ thời hiện đại. Trong chiến tranh chống Mỹ cứu nước, Hàm Rồng- Nam Ngạn lại một lần nữa là nơi ngời ca ý chí quật cường chống giặc ngoại xâm của dân tộc ta với thắng lợi của quân và dân nơi đây trong cuộc chiến tranh phá hoại của đế quốc Mỹ. Những chứng tích vật chất, di tích cách mạng như Đồi Quyết thắng (gồm đồi C1 và C4), di tích Nhà máy điện Hàm Rồng anh hùng, Đồn công an Hàm Rồng anh hùng...

2.3. Hàm rồng là một không gian văn hóa

Theo các nhà nghiên cứu, xét về hình thể và cấu trúc địa lý, phạm vi mà Hàm Rồng được xác định như một không gian văn hóa không thể đồng nhất với địa danh Hàm Rồng hiện tại mà phải đặt nó trong toàn bộ diễn trình lịch sử văn hóa của xứ Thanh, với khởi thủy từ những năm đầu công nguyên và xuyên suốt các thời kỳ lịch sử cho đến ngày nay với hàng trăm di tích lịch sử- văn hóa độc đáo có từ thời kỳ Đông Sơn cho đến ngày nay. Không gian văn hóa này, với hạt nhân là khu vực Hàm Rồng và lan tỏa tới các thực thể địa lý, sinh thái của nó ước tính có diện tích lên đến 8000ha, bao gồm toàn thể quần thể núi Đông Sơn, làng cổ Đông Sơn, cầu Hàm Rồng, Nam Ngạn và các thực thể địa lý dọc ven 2 bờ hạ lưu sông Mã. Nếu chúng ta lấy khu di tích Hàm Rồng hiện tại làm tâm điểm thì theo hướng Tây-Đông, không gian này có thể kéo dài từ làng cổ Dương Xá (xã Thiệu Khánh, Thành phố Thanh Hóa) đi theo dãy núi Đông Sơn chạy men theo sông Mã đến gần làng Nam Ngạn; theo hướng Bắc- Nam sẽ có ranh giới từ danh Bến Ngự đến núi Nhồi (phường An Hưng, Thành phố Thanh Hóa). Trong một nghiên cứu nhằm sáng tỏ tính chất tiểu vùng văn hóa của Hàm Rồng đã khẳng định, xét về cả mặt cảm quan không gian với tính chất đồng dạng về địa hình cũng như sự liên tục, liền kề của hệ núi và sông thì Hàm Rồng được cho là mẫu số bao quát của một khu vực văn hóa thể hiện ranh giới bằng các đường quy ước tạm thời và đường thẳng: "*Nhìn theo khía cạnh không gian, chiều Tây- Đông tính từ núi Đọ, xã Thiệu Khánh đến xã Hoằng Quang, Nam Ngạn. Chiều Bắc - Nam từ Bến Ngự đến núi Nhồi, phường An Hoạch. Ranh giới vùng Hàm Rồng gần như trùng khít với ranh giới hành chính Thành phố Thanh Hóa mở rộng hiện nay*" (Nguyễn Thị Thục, 2014).

Khi nghiên cứu các đặc tính nổi bật tạo nên không gian văn hóa này cho thấy có sự tương đồng cả trong các yếu tố về địa lý, không gian cảnh quan, sinh thái trên một phạm vi rộng bởi tính chất liền khoảnh, trong đó quán xuyên chủ đạo bao gồm 2 hệ sông- núi phối hợp, gồm hệ núi Hàm Rồng kéo dài từ Tây Bắc xuống Đông Nam và sông Mã hợp lưu ở hạ nguồn. Mặt khác, nếu xét trên 3 trục: không gian văn hóa, chủ thể văn hóa, thời gian văn hóa, không gian văn hóa Hàm Rồng có tính thống nhất cao, có thể phân biệt được với các vùng xung quanh, tạo nên một không gian với những nét đặc thù riêng về sắc thái văn hóa.

Trong không gian văn hóa này, cần xem xét vai trò kiến tạo của sông Mã trong cả yếu tố định hình cảnh quan cũng như bệ đỡ cho các sáng tạo văn hóa. Sông Mã ở Thanh Hóa vốn bắt nguồn từ Sơn La, rồi đổ qua đất Lào, khi vào địa phận Thanh Hóa ở vùng núi (xã Tén Tàn, huyện Mường Lát), chảy qua nhiều huyện miền núi, trung du, xuôi về đồng bằng, ở đây nó hợp lưu với sông Chu trước khi đổ ra biển với hai cửa lạch (gồm Lạch Trường và Lèn) với chiều dài gần 300km qua các vùng đá vôi, thác ghềnh và địa hình dốc, hiểm trở, song tại địa danh Hàm Rồng- một nút thắt ở hạ lưu, sông Mã lại đột ngột thay đổi dòng chảy mà điểm làm dấu nó chính là 2 ngọn núi trong hệ Hàm Rồng là núi Đầu Rồng ở phía Nam và núi Ngọc ở phía Bắc. Còn theo một số tư liệu lịch sử còn ghi chép lại cho biết, dòng chính của sông Mã trước đây vốn chảy thẳng ra lạch Trường, theo lối sông Lèn ngày nay, do một trận lũ lớn xác cây chèn lấp dòng chảy ra Lèn, dòng sông chuyển hướng xiết mạnh về Hàm Rồng (Đào Duy Anh, 2000). Chính tại nơi đây, phần lớn các di tích lịch sử- văn hóa của xứ Thanh đều quần tụ ở vùng hạ lưu sông

Mã nhưng đậm đặc, tập trung và tiêu biểu hơn cả vẫn là ở khu vực không gian văn hóa Hàm Rồng, điểm nhấn đáng chú ý là hàng chục thắng tích gồm núi đá, hang động, cảnh sắc thiên nhiên kỳ thú và hàng trăm di tích nổi tiếng.

Trong không gian văn hóa này, có đến ít nhất là 4 tiểu khu vực sinh thái- lịch sử- văn hóa đáng chú ý gồm:

- Khu vực phía Tây xưa là thành cổ Tư Phố, nay thuộc làng cổ Dương Xá (xã Thiệu Dương, Thành phố Thanh Hoá), vốn là vùng đất được lựa chọn từ trước công nguyên với tư cách trị sở của bộ Cửu Chân đã được ghi chép trong Thủy Kinh chú của Trung Quốc. Một số thư tịch có ghi lại thời nhà Nguyễn vẫn còn biển hiệu là “Tây Trấn Thành”. Nơi đây cũng chính là vùng đất khởi nghiệp của nhân vật lịch sử Dương Đình Nghệ trong thế kỷ thứ IX, nay vẫn còn đền thờ ông với kiến trúc quy mô cùng các hiện vật như bia ký, tượng ngựa, voi và quan hầu còn lại. Về sinh thái, nơi đây là địa điểm sông Mã hợp lưu với sông Chu, với tên gọi Ngã Ba Đầu, khảo cổ học đã ghi nhận sự xuất hiện của văn hóa thời đồ đá cũ cách ngày nay 30 vạn năm (văn hóa núi Đọ nổi tiếng). Sau này vua Gia Long hạ chiếu dời li sở trấn Thanh Hoa từ Dương Xá về làng Thọ Hạc- gọi là Hạc Thành (nay là thành phố Thanh Hóa) vào năm 1804. Như vậy chỉ ít không gian Hàm Rồng đã có từ TK II TrCN cùng với huyền tích của Thành cổ Tư Phố và cuộc quyết tử bi tráng của quân dân Quận Cửu Chân bảo vệ thành cổ trước sự hung bạo của quân nhà Hán. Việc di dời sở lý Thanh Hoa dọc xuôi bờ Bắc sông Mã chừng 6 km, vẫn trong không gian Hàm Rồng, nhưng Hạc Thành đã trở thành tâm vùng lõi của không gian Hàm Rồng.

- Khu vực phía Nam là vùng nguyên liệu chế tác đá nổi tiếng của xứ Thanh trong lịch sử, nơi có thắng tích núi Nhồi, cũng được coi là một di chỉ khảo cổ học văn hóa đặc biệt. Nghiên cứu cho thấy, nơi đây là dấu vết của một công trường chế tác đá truyền thống từ đầu công nguyên, mà rực rỡ nhất là trong các thế kỷ từ XV-XIX. Chỉ dấu khẳng định là một số di tích, di vật đá nguyên khối được tạo hình nghệ thuật khá đặc sắc như tượng quan công hay các tượng lính châu, voi ngựa bằng đá trong lăng Mãn Quận công Lê Trung Nghĩa trong quần thể thắng tích này. Tỏa xung quanh khu vực thắng tích núi Nhồi còn ghi nhận thấy khá nhiều ngôi chùa như Báo Ân, Đại Bi, Tiên Sơn, đền Thượng, lăng Quận Mãn và Thái miếu nhà Hậu Lê với các dấu vết hiện vật kiến trúc điêu khắc đá như bia ký, tượng người, voi ngựa... mà rất tiếc một phần hư hại hoặc hủy hoại nay chỉ còn chép lại trong tài liệu lịch sử. Nhiều nhà nghiên cứu cho rằng, núi Nhồi khá quan trọng đối với không gian văn hóa Hàm Rồng, nó có giá trị điểm nhấn như một tiền án, tạo ra một vòng cung ôm lấy thành phố Thanh Hóa hiện đại (Lê Văn Tạo, 2011).

- Khu vực phía Đông, đây là khu vực tương đối liền khoảnh với Đông Sơn- Hàm Rồng- Sông Mã trong không gian văn hóa Hàm Rồng. Nó gồm nhiều làng cổ truyền và dấu tích gắn với hoàng gia triều Nguyễn trên đất Thanh Hóa. Làng cổ Nam Ngạn ven bờ sông Mã. Nhiều vết tích văn hóa vật chất của cư dân nông nghiệp vẫn còn được bảo tồn, đáng kể là các ngôi chùa lâu đời với những bia ký thuộc nhiều niên hiệu (bia chùa Nam Ngạn, 1723; bia chùa Mật Đa, 1820; bia chùa Hương Quang, 1859...) và khá nhiều bia hậu, bia ở điểm canh của làng. Phố cổ Lò Chum, gắn với nghề gốm (đúc vại, sành) được tạo lập gắn liền với giai đoạn lịch sử thành lập tỉnh lý Hạc Thành (trị sở tỉnh Thanh Hóa thời nhà Nguyễn). Tư liệu cho biết, chính vua Minh Mạng đã cho nối thông sông Mã với sông nhà Lê đi qua phố cổ này để tiện việc vận chuyển giữa trung tâm Hạc Thành với các phủ huyện trong tỉnh, hình thành nên địa danh Bến Ngự hiện nay, tiện làm chỗ đậu âu thuyền cho mỗi lần vua Nguyễn trở về thăm đất phát tích thặng mộc của bản triều. Ngoài phạm vi về không gian được giới hạn như trên, một số nghiên cứu đề xuất còn cho rằng, nếu không có sự hạn chế trong xem xét sông Mã ở tả ngạn, hữu ngạn về phía Đông thì không gian hướng này phải kéo dài đến làng Hoàng Bột (xã Hoàng Lộc, Thành

phố Thanh Hóa). Đây cũng là một làng truyền thống chuẩn mực, được coi là một trong những biểu tượng khoa bảng với nhiều vị trạng nguyên đỗ đạt trong thời phong kiến và dấu vết chợ quê lâu đời ở xứ Thanh (chợ Quảng).

- Cuối cùng là khu vực phía Bắc, gần trùng khớp với địa danh hành chính Hàm Rồng hiện tại, giới hạn bờ Nam ở núi Đầu Rồng và bờ bắc ở núi Ngọc, một phần cảnh quan sinh thái uốn quanh sông Mã trước khi đổ ra các cửa biển và ôm trọn khu vực làng cổ Đông Sơn nổi tiếng. Làng cổ Đông Sơn, một di chỉ khảo cổ học đặc biệt, có giá trị biểu tượng cho nền văn minh kim khí đồng thau không những của xứ Thanh mà còn của người Việt cổ. Nơi đây là sự phối hợp hoàn hảo giữa cảnh quan sinh thái kỳ thú của danh thắng, núi, hang động, cảnh đẹp tự nhiên núi- sông hòa quyện với các trầm tích văn hóa quá khứ và đương đại. Có những di tích, di vật, cổ vật, bảo vật tuổi đời hàng ngàn năm cho đến các chứng tích hiện đại như cầu Hàm Rồng, trận địa pháo thời kỳ chống Mỹ... Sắc thái sinh hoạt văn hóa, tín ngưỡng và tập quán gợi nhớ đến những ký ức xa xưa của cư dân nông nghiệp. Trên vách đá của các hang động ở Hàm Rồng như Động Long Quang đã ghi lại biết bao bút tích cảm khái của các văn nhân nổi tiếng Việt Nam như Nguyễn Trãi, Lê Thánh Tông, Lê Quát, Phạm Sư Mạnh...

Tóm lại, những giá trị độc đáo góp phần định hình không gian văn hóa Hàm Rồng là sự pha trộn, kết hợp giữa các đặc điểm sông- núi làm nên diện mạo sinh thái khác biệt trong nền cảnh địa lý chung của xứ Thanh và sự tích tụ liên tục các giá trị lịch sử, khảo cổ, văn hóa của các thời đại, kéo dài hàng ngàn năm từ thời kỳ văn hóa Đông Sơn cho đến giai đoạn chống Mỹ cứu nước. Đó cũng là vùng ca ngợi, lưu truyền các huyền thoại, truyền thuyết, sự tích về các ngọn núi, hang động, các cảnh đẹp tự nhiên với yếu tố thiêng liêng trong tâm thức dân gian của một dòng sông Mã, mà không có nó, dãy núi Đông Sơn và Hàm Rồng sẽ trở nên trơ trọi.

Với 4 đặc trưng gồm: tính liền khoảnh và liên tục của không gian địa lý; cảnh quan sinh thái tự nhiên độc đáo; có cộng đồng dân cư sinh tụ lâu đời, phát triển liên tục và một hệ thống di sản văn hóa đặc trưng đã tạo nên không gian văn hóa Hàm Rồng, một khu vực văn hóa chịu ảnh hưởng sâu sắc của văn hóa hạ lưu sông Mã và mạch nguồn văn hóa Đông Sơn, nơi tập trung hội tụ những giá trị điển hình và biểu tượng cho văn hóa xứ Thanh.

2.4. Phát triển Hàm Rồng trở thành điểm du lịch quốc gia

Không gian văn hóa Hàm Rồng là một phức hợp đa chiều, phần lớn được vun đắp từ tự nhiên và lịch sử. Vậy thì, khai thác và tạo dựng cho Không gian văn hóa Hàm Rồng bước vào một thời đại mới như thế nào, bằng cách nào để các giá trị độc đáo của Hàm Rồng sẽ phát huy một cách tích cực trong kinh tế du lịch. Làm thế nào để giờ đây chúng ta đã có đủ các nguồn lực để hiện đại hóa đô thị, mà Hàm Rồng lại nằm ngay trong thành phố sẽ không bị quá trình đô thị hóa làm ảnh hưởng cảnh quan tự nhiên vốn đã có từ ngàn năm, đó là mục tiêu, thách thức mà chúng ta cần hướng tới trong các giải pháp quy hoạch.

Theo Quyết định số: 396/2013/QĐ-TTg ngày 05/3/2013 của Thủ tướng Chính phủ về việc phê duyệt Quy hoạch tổng thể bảo tồn, tôn tạo và phát huy giá trị khu di tích lịch sử, văn hóa Hàm Rồng. Theo Quyết định: thời gian thực hiện từ năm 2013 đến năm 2025; địa điểm quy hoạch nằm trên địa bàn phường Hàm Rồng và một phần xã Đông Cương, xã Thiệu Dương, với diện tích quy hoạch hơn 560ha. Theo quy hoạch, khu di tích lịch sử văn hóa sẽ chia thành 2 trung tâm là trung tâm hành chính và trung tâm dịch vụ du lịch. Khu thứ nhất có chức năng bảo tồn di tích. Việc bảo tồn, tôn tạo có phương án cho từng di tích dựa trên các tài liệu lịch sử, kết quả báo cáo khảo cổ và quá trình điền dã. Đặc biệt, đối với các di chỉ khảo cổ học, dự kiến sẽ xây dựng khu công viên khảo cổ nằm dọc bờ sông Mã với các hạng mục như bảo tàng Đông Sơn, các hố khai quật khảo cổ nhằm bảo tồn một cách hiệu quả các di chỉ khảo cổ học

tại chỗ, phục vụ công tác nghiên cứu khoa học và tham quan. Khu vực thứ hai là khu bảo vệ cảnh quan di tích. Đây là vùng đệm để bảo vệ di tích, cảnh quan trước hoạt động xây dựng của dân cư xung quanh.

Ngoài 2 khu chức năng chủ yếu trên, một số khu hỗ trợ phát huy giá trị di tích như Thiền viện Trúc Lâm, khu công viên Cảnh Tiên, khu công viên chiến thắng Hàm Rồng, khu du lịch động Tiên Sơn, khu tìm hiểu văn hóa dân tộc xứ Thanh, khu trung tâm hội nghị.

Tuy nhiên, với quy hoạch đã làm hẹp hơn không gian vốn rộng lớn của vùng văn hóa Hàm Rồng. Không gian quy hoạch hiện nay chủ yếu tập trung ở khu vực làng cổ Đông Sơn và một số di tích thuộc xã Đông Cương, xã Hoàng Long. Không gian quy hoạch này không xứng tầm với một vùng Hàm Rồng vốn có trong lịch sử. Cần tính đến bài toán đưa sông Mã vào trong quy hoạch như một điểm nhấn quan trọng, tạo cho Hàm Rồng có địa lý của sự tích hợp các yếu tố: núi - đồng bằng - biển. Hiện nay, việc chia cắt thành các đề án quy hoạch nhỏ lẻ đã vô tình phá vỡ một cảnh quan sinh thái độc đáo, liên tục, liền khoảnh, giá trị độc đáo của một không gian Hàm Rồng quan trọng ở Thanh Hóa. Nếu không điều chỉnh quy hoạch kịp thời rất dễ làm tổn thương, vỡ vụn không gian Hàm Rồng trong tương lai.

Trên phương diện tổ chức khai thác du lịch, đối với không gian văn hóa Hàm Rồng hiện tại, cần thiết kế các chương trình du lịch phù hợp gắn với sử dụng và phát huy giá trị di sản văn hóa. Tại vùng Hàm Rồng có thể thiết kế nhiều tour du lịch trong vùng và ngoài vùng bằng việc liên kết giữa các danh thắng và DSVH. Chẳng hạn, thiết kế một tour du lịch trong vùng sẽ là sự kết hợp giữa thưởng ngoạn thắng cảnh thiên nhiên kỳ thú của núi Rồng, động Tiên, động Long Quang với các di tích cách mạng như cầu Hàm Rồng, Trận địa C4, và di tích khảo cổ như làng cổ Đông Sơn, và du lịch tâm linh với các ngôi đền và chùa cổ kính. Điểm nhấn đặc biệt chính là việc thể thiết kế tour du lịch ngược dòng sông Mã. Với điểm xuất phát tại Cửa Hới, Sầm Sơn, ngược 10km điểm dừng chân đầu tiên của du khách chính là bến đò Hàm Rồng, tham quan hang động, văn cảnh chùa, tham quan các ngôi đền cổ kính và tri ân những người anh hùng đã hy sinh vì sự nghiệp dân tộc, thưởng thức hương vị ẩm thực độc đáo của sự pha trộn dấu ấn biển - đồng bằng - núi rừng ngay tại Hàm Rồng. Đêm đến thưởng thức các làn điệu dân ca hoặc lên đèn trên thuyền lắng nghe các điệu hò sông Mã hào hùng nhưng cũng không thiếu phần da diết. Xa hơn, sau khi quy hoạch và xây dựng Hàm Rồng trở thành trọng điểm du lịch văn hóa sinh thái quốc gia, Hàm Rồng có thể dễ dàng kết hợp với các điểm du lịch khác trong và ngoài tỉnh bởi Hàm Rồng nằm ở vị trí thuận lợi bên đường quốc lộ 1A sẽ giúp cho Hàm Rồng không chỉ là một điểm đến với nhiều nét văn hóa đặc sắc mà còn là một địa điểm lưu trú thuận tiện: gần đường quốc lộ, gần trung tâm Thành phố, có phong cảnh thiên nhiên đẹp, không khí trong lành. Khu trung tâm của khu du lịch tương lai sẽ ở sát quốc lộ 1A với các khách sạn cao cấp, ngân hàng, bưu điện, nhà hàng đặc sản, siêu thị... được thiết kế theo mô hình một di sản tiêu biểu của Hàm Rồng - trống đồng Đông Sơn để tạo ra bản sắc riêng. Trong khu này còn có cung văn hóa với đầy đủ các phòng họp, hội nghị cao cấp, sân khấu biểu diễn, phòng chiếu phim; một khu trưng bày sản phẩm thủ công mỹ nghệ, chủ yếu là đồ tạo tác từ đá; Bên cạnh đó còn có khu du lịch khảo cổ học, bao gồm nhà bảo tàng cổ vật, các biệt thự hướng ra sông Mã, các nhà hàng ăn uống, bán đồ lưu niệm, khu vui chơi giải trí, một khu đất dành cho các trò chơi dân gian, khu thể thao dưới nước, một bến thuyền, khu cắm trại. Nghiên cứu thể nghiệm bảo tàng hóa để xây dựng, tái hiện môi cảnh làng cổ Thanh Hóa theo hướng mở rộng một phần khu vực làng cổ Đông Sơn hiện tại. Khi đưa vào quỹ đạo du lịch các giá trị của DSVH sẽ làm cho các giá trị này sống lại, thực hiện vai trò tài sản của Hàm Rồng, góp phần làm gia tăng thu nhập kinh tế cho đại phương và đây chính là một biện pháp vừa phát huy các giá trị DSVH vừa bảo tồn nó một cách hữu hiệu.

Hàm Rồng đặc trưng bởi hò sông Mã, dân ca, dân vũ Đông Anh, nhiều trò diễn đặc sắc. Các diễn xướng dân gian này nên khéo léo lồng ghép vào các tour hiện có như tour hành trình sông Mã. Đồng thời, tại các điểm trong không gian Hàm Rồng, nghiên cứu sử dụng triệt để các ca khúc viết về Hàm Rồng Thanh Hóa để tạo dấu ấn riêng cho du khách trên hành trình tham quan.

Hiện tại, ngành văn hóa, thể thao và du lịch của địa phương đang lập kế hoạch tổ chức, bố trí một số không gian nghệ thuật trên địa bàn tỉnh. Do vậy, nghiên cứu để tái hiện một phần hào khí Hàm Rồng bằng âm thanh, ánh sáng và công nghệ hiện đại cũng có tác dụng lớn trong hỗ trợ khai thác và tăng tính điểm nhấn cho khu du lịch.

3. Kết luận

Sức lôi cuốn của Hàm Rồng nổi bật ở tính biểu tượng linh thiêng, là hạt nhân đại diện của văn hóa hạ lưu sông Mã xứ Thanh. Câu chuyện của đương đại ứng xử với Hàm Rồng không chỉ là nỗ lực bảo vệ, bảo tồn giá trị di sản văn hóa mà phải phát huy hữu hiệu tài nguyên văn hóa, đưa vào dòng chảy phát triển đương đại một cách bền vững. Xuất phát từ mục đích đặt ra, để xây dựng Hàm Rồng thành điểm du lịch tiêu biểu của xứ Thanh, cần chú trọng một số điều kiện và nguyên tắc sau:

Một là, nguyên tắc xây dựng khu du lịch văn hóa, sinh thái Hàm Rồng phải có tầm quy hoạch thống nhất chặt chẽ giữa bảo tồn văn hóa và khai thác kinh tế, du lịch.

Hai là, xác định các sản phẩm du lịch đặc trưng của không gian văn hóa Hàm Rồng là du lịch văn hóa - lịch sử, du lịch tâm linh và du lịch sinh thái.

Ba là, mô hình khu du lịch văn hóa, sinh thái Hàm Rồng cần thiết kế trên nền tảng không gian văn hóa Hàm Rồng, tôn trọng tối đa hệ địa chất, cảnh quan vốn có. Đặc biệt cần có biện pháp ngăn chặn việc xen dân cư vào các chân đồi khu vực Hàm Rồng làm phá vỡ cảnh quan thiên nhiên đặc sắc vốn có.

Bốn là, xây dựng khu du lịch văn hóa, sinh thái Hàm Rồng phải kết hợp với hệ thống di chỉ, di tích lịch sử - văn hóa ở các vùng đệm: Thành Tư Phố, Núi Đọ, Mật Sơn, Hoàng Phương, Nam Ngạn, Lò Chum, Nhoi, Rừng Thông...

Năm là, hệ thống vui chơi giải trí là yếu tố sản phẩm dịch vụ bổ sung, tạo nên sự đa dạng trong sản phẩm và là yếu tố đặc biệt tạo sự hoàn thiện cho sản phẩm du lịch, tăng tính hấp dẫn và kéo dài thời gian lưu trú của khách, tăng khả năng chi tiêu của khách tại điểm đến du lịch, góp phần nâng cao doanh thu cho ngành. Vì vậy, cần tập trung đầu tư xây dựng các cơ sở dịch vụ nhằm đa dạng hóa các hoạt động du lịch của du khách.

Sáu là, chú trọng quảng bá giáo dục cộng đồng tham gia bảo tồn văn hóa, sinh thái và làm du lịch tại khu vực. Hàm Rồng sẽ danh giá hơn nhiều nếu những giá trị lịch sử văn hóa độc đáo và cảnh quan thiên nhiên quý hiếm được nghiên cứu đầy đủ và khai thác trong du lịch một cách hiệu quả.

Tóm lại, để đảm bảo điều kiện xây dựng không gian văn hóa Hàm Rồng trở thành khu du lịch quốc gia, vấn đề đặt ra là cần giải quyết tốt mối quan hệ giữa bảo tồn và phát triển, đặc biệt trong bối cảnh đô thị hóa ngày càng mạnh mẽ, đồng thời cần có sự nghiên cứu kỹ lưỡng trong quy hoạch để Hàm Rồng phát triển tương xứng với tiềm năng vốn có và phát triển một cách bền vững.

Tài liệu tham khảo

Đào Duy Anh. (2005). *Nước Việt Nam qua các triều đại*. Nxb Văn hóa Thông tin. Hà Nội.

Ban quản lý di tích và danh thắng Thanh Hóa (2000). *Thanh Hóa di tích và danh thắng*. Tập 1. Nxb Thanh Hóa. Thanh Hóa.

Lê Thanh Hà. (2014). Những điều kiện đảm bảo xây dựng không gian văn hóa Hàm Rồng thành khu du lịch quốc gia. Kỷ yếu Hội thảo “Xây dựng không gian văn hóa Hàm Rồng thành khu du lịch quốc gia”. Trường Đại học Văn hóa, Thể thao và Du lịch Thanh Hóa.

Trần Thị Liên, Phạm Văn Đẩu, Phạm Minh Trị. (1988). *Khảo sát văn hóa truyền thống Đông Sơn*. Nxb Khoa học - Xã hội. Hà Nội.

Hoàng Tuấn Phổ. (2019), *Tinh hoa văn hóa xứ Thanh*, Nxb Thanh Hóa, Thanh Hóa.

Lê Văn Tạo (2011), *Di sản văn hóa - nguồn lực đặc biệt cho phát triển du lịch Thanh Hóa*, Nxb Thế giới, Hà Nội.

Lê Thị Thảo. (2014), Nghiên cứu tiềm năng, giải pháp phát triển không gian văn hóa Hàm Rồng trở thành khu du lịch quốc gia (2012-2020). Đề tài KH&CN cấp tỉnh. Trường Đại học Văn hóa, Thể thao và Du lịch Thanh Hóa.

Nguyễn Bích Thục. (2007). *Làng Đông Sơn, văn hóa làng trong phát triển bền vững*. Thông tin Khoa học số 3. Trường Đại học Văn hóa, Thể thao và Du lịch Thanh Hóa.

Nguyễn Thị Thục. (2015). Không gian du lịch Hàm Rồng- động lực phát triển du lịch Thanh Hóa. *Tạp chí Văn hóa Nghệ thuật*. số 375 (9/2015).

Nguyễn Thị Thục. (2014), *Di sản văn hóa vùng Hàm Rồng*, Luận án Tiến sĩ Văn hóa học, Viện Văn hóa Nghệ thuật Quốc Gia Việt Nam.

Vũ Lê Thống. (1999). *Địa chí Thành phố Thanh Hóa*. Nxb Văn hóa- Thông tin. Thanh Hóa.